

- 44): методологические замечания / Михаил Тяглый // Наукові записки / Інститут української історіографії та джерелознавства. – Т. 15. – К., 2008. – С. 437–458.
24. Удод О. Історична пам'ять в Україні та європейські цінності / Олександр Удод // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – № 15. – С. 3–10.
25. Химка І.-П. Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні [Електронний ресурс] / Іван-Павло Химка // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. – 2014, 6 січня. – Режим доступу : <http://uamoderna.com/md/223-223>
26. Чернівецький музей історії та культури євреїв Буковини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.karpaty.info/ua/uk/ch/co/chernivtsi/museums/jewish/>
27. Чернівецький обласний краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.karpaty.info/ua/uk/ch/co/chernivtsi/museums/regional/>
28. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Барбара Шацька. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. – 248 с.
29. Ющенко обратился к украинцам по случаю 78 годовщины Голодомора [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/1287432-yushchenko-obratilsya-k-ukraincam-po-sluchayu-78-godovshchiny-golodomora>
30. Czyżewski M. Debata na temat Jedwabnego oraz spór o “politykę historyczną” z punktu widzenia analizy dyskursu publicznego / Marek Czyżewski // Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów ; pod redakcją Sławomira M. Nowinowskiego, Jana Pomorskiego i Rafała Stobieckiego. – Łódź, 2008. – S. 117–140.
31. Ziębińska-Witek A. Przedstawienia Holocaustu w muzeach. Próba porównania / Anna Ziębińska-Witek // Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów ; pod redakcją Sławomira M. Nowinowskiego, Jana Pomorskiego i Rafała Stobieckiego. – Łódź, 2008. – S. 157–174.

УДК 32(477)«2004/2009»:[94:341.485(=161.2)]

Постельжук О. П.

ГОЛОДОМОР У СИСТЕМІ КООРДИНАТ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ ЧАСІВ ПРЕЗИДЕНТСТВА В. ЮЩЕНКА

У статті проаналізовано етнополітику Української Держави часів президентства В. Ющенка в питанні пошанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. Автор обстоює думку про його використання в якості одного з конструктивних формувань колективної пам'яті громадян України. Ця гіпотеза сформульована на основі вивчення тих векторів у діяльності Президента України, котрі здійснювалися ним як у внутрішній політиці, так і на міжнародній арені.

Ключові слова: Президент України, В. Ющенко, Голодомор, колективна пам'ять, комеморація.

Постельжук А. П. Голодомор в системі координат політики пам'яті України времен президентства В. Ющенко.

В статті проаналізована етнополітика Українського Государства времен президентства В. Ющенко в вопросе признания жертв Голодомора 1932–1933 гг. Автор отстаивает мысль о его использовании в качестве одного из конструктов формирования коллективной памяти граждан Украины. Эта гипотеза сформулирована на основе изучения тех векторов в деятельности Президента Украины, которые осуществлялись им как во внутренней политике, так и на международной арене.

Ключевые слова: Президент Украины, В. Ющенко, Голодомор, коллективная память, комеморация.

Postelzhuk O. P. Holodomor in the coordinate system of policy of memory of Ukraine during the presidency of V. Yushchenko.

The article analyzes the Ukrainian state's ethnic policy during the presidency of Viktor Yushchenko on the issue of commemorating of the victims of Holodomor of 1932–1933. The author defends the idea of using it as one of the constructs forming the collective memory of the citizens of Ukraine. This hypothesis is formulated on the study of vectors of the President of Ukraine, which were realised in domestic politics and in the international arena.

It time of presidency of V. Yushchenko began construction of the memory model, which looked like a Polish. This is the foundation of the Ukrainian Institute of National Memory (UINM). It became the main institutionalized subject of state in the field of creation of collective / national memory of the citizens of Ukraine, which was defined in the tasks of UINM.

Removing of the taboo of Holodomor was accompanied by the opening of a number of archival documents. It is not just about funds of regional archives, but the archives of the Ministry of Internal Affairs and Security Service of Ukraine. This step of V. Yushchenko can not be underestimated. In fact, after decades of silence historians (after all, as political analysts) have access to primary sources, and this created an opportunity not only to study the tragedy of the Ukrainian people, but also give a legal assessment of the crime of the Soviet leadership guided by primary sources, to formulate a scientific reading of events 1932–1933.

Reinforce the memory of Holodomor during the presidency of V. Yushchenko contributed to the studying of this tragedy in schools, colleges and universities of the country. This, together with the legislative acts of the President and Parliament, the establishment and activity of the Ukrainian Institute of National Memory, the erection of monuments, the improvement of mass graves of victims that defined "contours" of symbolic space of Holodomor, commemorative practices, in particular – the introduction of ritual of commemorating of the innocent victims (by lighting candles in homes) defined the policy of memory of Holodomor in Ukraine during the presidency of Viktor Yushchenko.

Key words: President of Ukraine, V. Yushchenko, Holodomor, collective memory, commemoration.

Немає сумніву в тому, що за останні десятиліття Голодомор став однією із ключових точок української історії, своєрідним маркером її трагічної минувшини бездержавного періоду, а водночас – одним із визначальних компонентів колективної пам'яті. Такий статус-кво різко відрізняється тим рокам, коли радянська влада замовчувала факт загибелі мільйонів жертв у 1930-х рр. Переломним у цьому контексті став 1987 р., коли секретар ЦК Компартії України В. Цербицький вперше визнав, що Україна постраждала від Великого Голоду.

Особливо активно реанімація пам'яті про Голодомор відбувалася за президентства В. Ющенка. Згодом сам В. Ющенко стверджував: «Ми врятували і повернули людям правду про Великий Голод 1932–1933 років. Повернули з безодні, з провалля, з неповернення» [15]. Ці слова сповна визначають той курс політики пам'яті Української Держави, яка реалізовувалася в час, коли її очолював В. Ющенко.

Актуалізація владою трагедії Голодомору стала важливою складовою етнополітики Української Держави. Це, як нам бачиться, цілком закономірно. Адже, як слушно стверджує вітчизняний дослідник Т. Лупул, «для того, щоб пам'ятати та спілкуватись щодо подібного минулого (того, яке прочитується в конкретному дискурсі й осягається розумом – О. П.), необхідні складні й перевірені часом соціальні інститути. А тому історію, – стверджує вчений, – слід вивчати як соціальні інститути» [8, с. 26].

Припускаємо, Президент України В. Ющенко (не)свідомо сповідував саме таку мету: використати пам'ять як політичну арену, а водночас – скористатися інструментальним характером пам'яті. Ресурс останньої мав стати тим, котрий сприяв би подальшій консолідації української політичної нації.

Відтак завданнями, які намагаємося розв'язати в даній статті, є вивчення етнополітики держави часів президентства В. Ющенка в питанні пошанування жертв Голодомору 1932–1933 рр., його використання в якості одного з конструктивних формувальних колективної пам'яті громадян України, їх подальшої консолідації в «структурі» політичної нації. Реалізація цієї мети передбачає аналіз тих векторів у діяльності Президента України, котрі здійснювалися як у нашій державі, так і на міжнародній арені.

Проблема меморіалізації пам'яті про жертв Голодомору – одна із тих проблем, котра вже розробляється як вітчизняними дослідниками, так і зарубіжними. Серед них, наприклад, можна виділити роботи Т. Лупула [8], О. Веселової [1], Т. Стриєка [17]. Окремі аспекти постгеноцидного стану, зрештою пошанування пам'яті жертв різних геноцидів і Голодомору зокрема, відображені в навчальному посібнику М. Гона [4, с. 154–161].

За часів президентства в Україні В. Ющенка почалося конструювання тієї моделі пам'яті, котра нагадувала польську. Йдеться, зокрема, про заснування Українського інституту національної пам'яті (УІНП) [17, с. 40]. Згідно Постанови Кабінету Міністрів від 5 липня 2006 р., «Інститут національної пам'яті є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу» [14].

Відтак він став основним інституалізованим суб'єктом держави у царині формування й плекання колективної / національної пам'яті громадян України, що й було визначено в завданнях УІНП названим документом. Серед них – організація роботи з виявлення та дослідження фактів голодоморів та політичних репресій і опору їм в Україні; участь у реалізації державної політики щодо визнання на міжнародному рівні голодоморів в Україні актами геноциду; здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників як національно-визвольної боротьби, світових воєн, політичних репресій, так і жертв голодоморів [14].

То ж не дивно, що одним з визначальних векторів роботи УІНП стало дослідження подій 1932–1933 рр. При цьому в час президентства В. Ющенка голод тих років повсякчас інтерпретувався Главою Держави як цілеспрямована злочинна акція радянської влади, геноцид супроти українського народу. Одним із важливих результатів діяльності Українського інституту національної пам'яті стала видана в

2008 р. «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні». У її рамках видано загальнонаціональний том та 18 регіональних томів – книг, які підготовлені в областях, що постраждали від голоду [10].

З метою максимального / об'єктивного дослідження різних аспектів Голодомору до його вивчення мобілізовано наукову еліту. Так, реалізуючи розпорядження Президента України «Про додаткові заходи в зв'язку з 70-ю річницею Голодомору в Україні» та ухвалу Верховної Ради України, Інститут історії НАН України розпочав підготовку книги «Голодомор в Україні 1932–1933 рр. в Україні».

Не можна оминати увагою законодавчу діяльність часів президентства В. Ющенка. Йдеться передусім про ухвалення в 2006 р. Верховною Радою Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» [6], появу Указу «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні». Рік 75-річчя трагедії вбивства мільйонів безневинних жертв голодом оголошено Роком пам'яті жертв Голодомору [11, с. 5].

Один із компонентів, що забезпечував зв'язок громадян України довкола теми трагедії 1932–1933 рр., сприяв зміцненню їхньої комунікативної пам'яті – інтернет-портал. Той з них, що присвячений жертвам Голодомору в Харківській області, трактувався В. Ющенком як «...винятково важливий та актуальний проект. [Адже] саме Харків став сумнозвісною столицею репресій та знущання над селянами, – стверджував при відкритті інтернет-порталу В. Ющенко, – саме Харківська область найбільше постраждала від Голодомору, коли з мапи зчезали цілі села, коли живі не встигали ховати мертвих...» [3].

Знаття табу з теми Голодомору супроводжувалася відкриттям архівних документів. При цьому йдеться не тільки про фонди обласних архівів, але й архівів Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України. Цей крок влади не можна недооцінювати. Адже після десятиліть мовчання історики отримали доступ до першоджерел, що створило можливість не тільки вивчати трагедію українського народу, але й дати правову оцінку злочину радянського керівництва, керуючись першоджерелами, сформулювати наукове прочитання подій 1932–1933 рр.

Активізуючи популяризацію знань про злочин радянської влади, створено спеціальний розділ офіційного веб-порталу Державного комітету архівів України «Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.». Він включав різноманітні матеріали. На сьогодні – це 1900 свідчень очевидців Голодомору, публікації та огляди джерел, що розкривають його різні аспекти, промови тодішнього керівництва СРСР тощо [2].

Зрозуміло, створення веб-порталу значно розширило можливості комунікатора в питанні трансляції тієї інформації, що відповідала владному баченню трактування причин і механізмів покарання України голодом. Використання задля цього новітніх методів комунікації було, як на нашу думку, вдалим кроком задля прискорення подальшої консолідації українського суспільства на ґрунті засудження злочину радянського режиму, зміцнення одного із компонентів колективної пам'яті української громадськості. До того ж, де-факто лейтмотивом владного курсу виявився культ страждання, несправедливого покарання, злочину – фактори, які суттєво впливають на колективну свідомість спільнот.

Відтак частина аналітиків почала фіксувати певну паралель між тими механізмами посилення національної самоідентифікації, котрі використовувалися

євреями після Голокосту й українською владою часів президентства В. Ющенка. Таку думку, наприклад, висловив професор історії Університету міста Тренто Сімоні Белецца: «Український народ певним чином починав набувати сильного елементу самотності на зразок того, що мали євреї після Голокосту... [Голодомор] – це була загальна трагедія, яка вразила всіх українців, усіх селян, тобто трагедія була національною» [7].

Промовисто, що завдяки курсу, котрий обстоював В. Ющенко, задля формулювання правової оцінки Голодомору використано ресурси СБУ. Вона, зокрема, розслідувала кримінальну справу за фактом організації геноциду в Україні (в ході досудового слідства було зібрано понад 250 томів матеріалів), визначила докази його вининення. Серед них, зокрема, 400 тих знайдених і розсекречених документів Галузевого державного архіву СБУ, котрі підтверджують організацію радянською владою штучного голоду [16].

Схожу діяльність здійснювало й МВС. У ньому було створено робочу групу (до складу якої ввійшли як працівники цієї структури, так і науковці), котра шукала ті документи, що проливали світло на знищення українців голодом у 1932–1933 рр. [9].

МВС та СБУ часів президентства В. Ющенка здійснювали й інші заходи, які мали за мету популяризацію знань про злочини сталінського режиму. Один із них – експозиція архівних документів про Голодомор «Розсекречена пам'ять», котру розроблено в рамках підготовки до відзначення 75-х роковин трагедії [5].

За час, коли главою Української Держави був В. Ющенко, нею здійснено значну роботу задля того, щоб 13 держав світу визнали Голодомор актом геноциду (наприклад, Польща, Австралія, Канада, Угорщина, Грузія, Прибалтійські республіки та ін.). «Голодомор визнано у рамках ООН, Європейського Парламенту, ОБСЄ, ЮНЕСКО, Балтійської Асамблеї» [21].

У ті роки зусиллями науковців конкретизовано географію геноциду (узагальнено списки 522 населених пунктів, що були занесені на «чорні дошки», виявлено майже 14 тис. сіл і містечок у 18 регіонах України, де лютував голод 1932–1933 рр., а також 995 тис. свідків злочину радянської влади). Завдяки цілеспрямованій політиці держави встановлено імена майже 2 млн. жертв Голодомору, 3577 місць масових їх поховань.

Залучена до процесу відновлення історичної правди Служба безпеки України підтвердила 816 масових поховань, де упокоїлися ті, хто загинув у час Голодомору. Не менш важливим було й те, що до 2008 р. впорядковано понад 3100 місць масових поховань жертв геноциду 1932–1933 рр. [21] – акти комеморації, котрі такі важливі як у здійсненні політики пам'яті державою, так, зрозуміло, і в контексті її впливу на формування пам'яті колективної.

Такий курс здійснювався завдяки діяльності центральної влади. Його визначено, зокрема, Указом Президента України В. Ющенка від 4 листопада 2005 р. З-поміж іншого ним передбачено реалізацію заходів з метою вшанування жертв Голодомору; їх визначено пріоритетними завданнями центральних та місцевих органів виконавчої влади. Указ Президента гласив «забезпечувати належну організацію та проведення щорічно за участю відповідних громадських організацій, молоді Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» [20].

Названим указом передбачено також впорядкування місць поховань жертв радянської влади 1932–1933 рр., спорудження в Києві Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні та рекомендовано зведення пам'ятників, монументів, пам'ятних знаків в інших населених пунктах України.

Завдання впорядкування місць масових поховань тих, кого вбито завдяки створенню умов, несумісних із життям, не було новим для України. Його в березні 1993 р. визначив Президент України Л. Кравчук у зв'язку з 60-ми роковинами трагедії Голодомору [1]. Стратегію створення того символічного простору, який би сприяв пошануванню його жертв, а водночас – вклубуванню в групову свідомість пам'яті про Голодомор, продовжено саме В. Ющенком.

Йдеться передусім про Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні (м. Київ), який відкрито в День пам'яті жертв голодомору (22 листопада 2008 р.). У середині лютого 2010 р. йому надано статус національного [12].

Зауважимо, що символічний простір Голодомору, який станом на сьогодні формується вже десятками пам'ятників, доповнюється іншими «формами» комеморації. Зокрема, Курганом скорботи неподалік м. Лубен, який відкрито 11 вересня 1993 р. з нагоди 60-річчя трагедії 1932–1933 рр., монументами, пам'ятними знаками, меморіальними дошками (як, напр., в Овручі), хрестами на цвинтарях (напр., Гуляйполе Запорізької області).

Серед дій Президента України В. Ющенка – Указ «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні». Цей документ визначав численні заходи, спрямовані на сприяння вивченню цієї трагедії, інформування світової громадськості про неї, пошанування пам'яті тих, кого вбито шляхом організації штучного голоду.

Назвемо, наприклад, окремі з положень вищезазначеного документу, які контрастно відображають позицію В. Ющенка в питанні комеморації: роз'яснення положень Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»; забезпечення складання списків жертв Голодомору в країні, формування Національної книги пам'яті; встановлення в тих населених пунктах держави, жителі котрих постраждали від Голодомору, відповідних пам'ятників та пам'ятних знаків; здійснення додаткових заходів щодо визнання міжнародною спільнотою, зокрема Генеральною Асамблеєю ООН і Європейським Парламентом, Голодомору геноцидом Українського народу, а також організація тематичних виставок у парламентах, урядових установах іноземних держав; організація та проведення закордонних турів творчих колективів з метою поширення правдивої інформації про Голодомор; заснування грантів науковцям для дослідження злочину радянської влади; проведення серед школярів, студентів та педагогічних працівників всеукраїнського конкурсу науково-пошукових робіт «Голодомор 1932–1933 років. Україна пам'ятає» [18].

Відтворюючи вектори, завдяки яким В. Ющенко прагнув здійснювати пошанування безневинних жертв злочину, – молебні. Так, 2008 р. він доручив Кабінету Міністрів України запропонувати релігійним організаціям провести 22 листопада панахиди за жертвами Голодомору [19].

Цікавим і продуктивним у контексті комеморації стало запровадження практики запалювання пам'ятних свічок за жертвами вбивства безневинних людей голодом. В інтерпретації В. Ющенка, їх запалювання у вікнах осель наприкінці листопада – це моральний обов'язок українців. «Свіча у ваших руках і ваших вікнах, – заявив він з нагоди 78-ї річниці Голодомору, – це не ритуал, це глибокий моральний обов'язок чесних людей, це промінь тепла, який засвічує перед Богом, що ми є нацією, яка прагне й має право на щасливе життя» [21].

Використовуючи ресурси, якими володів Глава Української Держави, Указом Президента України «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів» Кабінет Міністрів зобов'язано провести 22 листопада 2008 р. Загальноукраїнську акцію «Засвіти свічку» [19].

Зауважимо, що свіча пам'яті – той важливий структурний компонент, який, скажемо так, пронизує, а водночас об'єднує воедино різні форми увічнення споминів про безневинно убієнних. Ця наша гіпотеза ґрунтується не тільки на факті запровадження щорічної практики запалення свічок в оселях громадян України, але й з урахуванням того символізму, котрий закладений у «Меморіалі пам'яті жертв Голодомору в Україні» – головного місця пам'яті про офір злочину сталінізму 1932–1933 рр. у нашій державі. Адже центральну частину меморіалу утворює Свіча пам'яті, яка орнаментована скляними хрестами різної величини (вони символізують душі померлих від Голодомору).

Ця свіча є символом незнищенності пам'яті громадян України про пережиті трагедії. Важливо й те, що вона – це чотири металеві чорні хрести, котрі прикрашені фігурами бронзових лелек і є свідченням українського відродження [12].

Зміцненню пам'яті про Голодомор за часів президентства В. Ющенка сприяло й вивчення цієї трагедії в школах, коледжах та вищих навчальних закладах країни. Це, спільно із законодавчими актами Глави Держави та Верховної Ради, створенням і діяльністю Українського інституту національної пам'яті, зведенням пам'ятників, впорядкуванням місць масових поховань жертв, що визначило «контури» символічного простору Голодомору, комеморативними практиками, зокрема – запровадженням ритуалу пошанування пам'яті про безневинно убієнних (запалювання свічок в оселях) – визначило політику пам'яті України в питанні Голодомору часів президентства В. Ющенка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Веселова О. М. Пам'ятні знаки і пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні [Електронний ресурс] / О. М. Веселова. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/publication/pamyatni-znaki-i-pam-yatniki-zhertvam-golodu-genotsi-du-1932-1933-rr-v-ukraini>
2. Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр. Спеціальний розділ офіційного веб-порталу Державного комітету архівів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/>
3. Голодомор 1932–1933 рр. Харківська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.golodomor.kharkov.ua/obr.php>
4. Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Максим Гон. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 180 с.
5. До 75-х роковин голодомору в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ssu.kmu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=65161
6. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // Вестник Верховной Рады Украины. – 2006. – № 50. – С. 1587.
7. Інформаційна війна щодо Голодомору триває [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25177445.html>
8. Лупул Т. Владне конструювання історичної пам'яті як моделі соціокультурної ідентичності та комформної поведінки на політичній арені / Тарас Лупул // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять

- про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р. : Статті та повідомлення. – Дніпропетровськ : Центр «Ткума», 2013. – С. 26.
9. МВД України рассекречивает архивы о голодоморе 1932–1933 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/26-06-2003.php>
 10. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://uk.wikipedia.org/wiki/Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні](http://uk.wikipedia.org/wiki/Національна_книга_пам'яті_жертв_Голодомору_1932-1933_років_в_Україні)
 11. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Николаївська область. – Николаїв : Видавництво «Шамрай», 2008. – 864 с.
 12. Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://uk.wikipedia.org/wiki/Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні»](http://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_музей_«Меморіал_пам'яті_жертв_голодоморів_в_Україні»)
 13. Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://holodomor33.org.ua/natsionalnyj-muzej>
 14. Постанова Кабінету міністрів № 927 (5 липня 2006 р.) «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-p>
 15. Промова Президента України Віктора Ющенка в День пам'яті жертв Голодомору [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vincc.org.ua/novyny/51-novyny-v-ukrajini/268-promova-prezydenta-ukrajiny-viktora-jushchenka-v-den-pamjati-zhertv-golodomoru>
 16. Служба безпеки України презентувала англomовний том «Голодомор в Україні 1932–1933 років» видавничого проекту «Польща та Україна у 30-х – 40-х роках ХХ століття» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=91053&cat_id=89010
 17. Стрик Т. «Війна за війну» 2005–2010 рр. Стратегії політики пам'яті про події 1930-х – 1950-х років у Центральній та Східній Європі / Томаш Стрик // Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. – Львів : ЗУКЦ, 2012. – С. 34–49.
 18. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Law-base/President/?2007-250>
 19. Указ Президента України № 856/2008 «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://holodomor33.org.ua/ukaz-prezydenta-ukrajiny-8562008-pro-zahody-u-zvyazku-z-dnem-pamyati-zhertv-holodomoriv>
 20. Указ Президента України № 1544/2005 «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/3456.html?PrintVersion>. – Заголовок з екрану.
 21. Ющенко обратился к украинцам по случаю 78 годовщины Голодомора [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/1287432-yushchenko-obratilsya-k-ukraincam-posluchayu-78-godovshchiny-golodomora>